

9561

✓ П 74489

ПЛУТ

1928

ПЛУТКАНИН

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ЧИТАЙТЕ
ПОШИРЮЙТЕ

МІСЯЧНИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ІЛЮСТРОВАННИЙ ЖУРНАЛ
СПІЛКИ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ **ПЛУГ**

ВИХОДИТЬ ЗА РЕДАКЦІЄЮ:

А. Головка, В. Мисика, С. Пилипенка, А. Панова і Т. Степового

В журналі: оповідання, повісті, романи, поезії, гуморески; нариси, подорожі; статті з літературного й мистецького життя; переклади з інших мов: літературно-мистецька хроніка; рецензії на нові книжки і журнали; пародії, сатира, гумор; листування з читачами

В журналі багато ілюстрацій і фотографій
Виходить книжками в 80 сторінок

ПЕРЕДПЛАТА:

На рік — 4 крб. 50 коп., на 6 міс. — 2 крб. 50 коп., на 3 міс. — 1 крб. 35 коп., на 1 міс. — 45 коп.

Окреме число — 50 коп.

Річні передплатники за пільгову доплату 1 крб. (замість 1 крб. 80 коп.) мають додатки: 12 випусків із серії „Весела книжка“ в-ва „Плужанин“.

Отже з додатками „Плуг“ на рік коштує 5 крб. 50 коп.

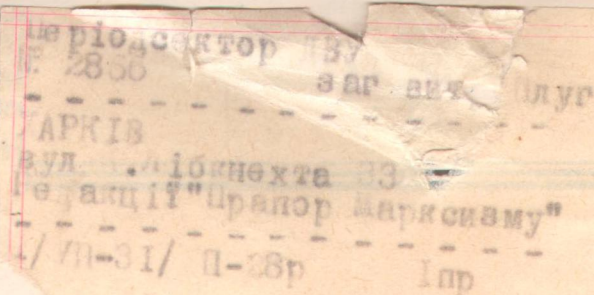
Крім того, всі річні передплатники мають знижку 20% на всі видання в-ва „ПЛУЖАНИН“, коли надсилають замовлення безпосередньо до видавництва

ПЕРЕДПЛАТУ СЛІД НАДСИЛАТИ:
Харків, вул. Карла Лібкнехта, 31, „ПЛУЖАНИН“

З 1-го ЖОВТНЯ ВИДАЄ

ПЛУГ

КООПЕРАТИВ. ВИДАВНИ
Т-ВО ПИСЬМЕННИК
ПЛУЖАНИН

1933

Зміст № 10

Андрій Головка. Три сини (роман)	5
Василь Мисик. В бурю (поезія)	7
Василь Мисик. Замовчали в степу кулемети	7
Микола Дужин. Листопад (поезія)	8
Юхим Дорошенко. Осінне (поезія)	9
Остап Демчук. Учителька (оповідання)	10
Янка Купала. Ой, хто ж там іде (поезія)	23
Анатоль Гак. Відповідь (оповідання)	24
Ярослав Гашек. Розмова з малим Михасем	35
Василь Нефелін. Харків (поезія)	38
Докія Гуменна. Листи із степової України (нарис)	39
Василь Минко. До читачів у Прилуку (нарис)	62
О. П. До п'ятидесятиріччя Аптона Сінклера	68
Нотатки на полях. „Матірня говірка“ авангарду. „Полатана щогла“ Массеикова. „Ламана і комбінована“ рима. Еткова романтика, спостережливість і „якість“.	70
Бібліографія. Р. Троянker. Повінь. Гренджа-Донський. Тернові квіти полонин. М. Нікановіч. „Крык працы“. Будяк, Ю. Зима.	72
Хроніка	77
Наше листування	80

ВІД РЕДАКЦІЇ І ВИДАВНИЦТВА

Рукописи, що надсилаються до журналу, мають бути передруковані на одному боці паперу на машинці або чисто й виразно переписані.

Неухвалені редакцією рукописи розміром менш од друкованого аркуша (40.000 літер) назад не повертаються. Більші рукописи повертаються за вимогою автора, коли на пересилку їх прикладено відповідну кількість марок.

З приводу надісланих рукописів редакція листується лише в тому разі, коли відповіді не можна дати в відділі „Наше листування“.

Річним передплатникам, що підписалися з додатками, разом із цим числом надсилається (окремими пакунками) три книжки з гумористичної серії „Весела книжка“: № 24. Павло Нечай. Галушки (додаток до № 7—8); № 25. Ярослав Гашек. Солідне підприємство (додаток до № 9); № 26. Ю. Вухналь. Життя й діяльність Федька Гуски (додаток до № 10).

ПЛУГ № 11 вийде наприкінці листопада з таким змістом: А. Головка. Три сини (продовження). Калістрат Анищенко. Депутати (оповідання). Ярослав Гашек. Історія господа бога (гумореска). Д. Гуменна. Листи з степової України. Поезії — А. Панова, С. Голованівського, І. Багряного та інші статті: О. Фінкель. Майстерність „конотіпської відьми“ (до 150-річчя народження Г. Квітки). Г. Н. Ярослав Гашек. Хроніка. Бібліографія.

ПОПРАВКА

В № 9 „Плугу“ в статті П. Єфремова „Про роман В. Підмогильного „Місто“ треба виправити коректорські помилки: на стор. 70, ряд. 16 згори надруковано „n = 1“ треба „n + 1“. Стор. 68, рядок 20 знизу: надрук. „натуралістичне трактування“, треба „нанатуралістичне“ трактування.

~~R 6561~~

СПІЛКА СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ПЛУГ

П Л У Г

ЛІТЕРАТУРНО - ХУДОЖНІЙ
МІСЯЧНИК

ЗА РЕДАКЦІЄЮ:

А. ГОЛОВКА, В. МИСИКА, А. ПАНОВА,
С. ПИЛИПЕНКА і Т. СТЕПОВОГО

РІК ЧЕТВЕРТИЙ

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА

№ 24489

1928

ЖОВТЕНЬ

№ 10

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЧЕ Т-ВО ПИСЬМЕННИКІВ
ПЛУЖАНИН

59
68

Читачу! Просимо, прочитавши це
число журналу, повідомити нас про
свої враження на адресу: Харків, вул.
К. Лібкнехта, 31, „ПЛУГ“

ТРИ СИНИ

Роман

А. Головка

I

Ночі розпукувались, як по-весні бруньки й розпускалились вітряними южними днями. Од вітру степ хвилями. А по ньому вихорі гасають — на курних шляхах здіймають стовпи куряви й носяться степом, як смерчі, толочучи хліб, розвіваються курними туманами, знову й знов знімаються по шляхах — носяться - в'ються степом. Усе навколо од юги, як у тумані. А на обніжку там-там бованіє сутула постать, неначе кам'яна фігура з віків. Іноді ступить крок — убредє в хліб і ловить, перебирає в пучці спалене вітрами-суховіями колосся, нагнеться — аж помадає пучками, неначе рану, порепану землю. А тоді зведеться, скине шапку й стоїть простоволосий, як кам'яна фігура. Вітер тріпає чуб, між брів дума мужича глибокою зморшкою, а очі змучено в сухий, сірий, курний туман. Іноді юга розвівається. Що перше тоді — виступають з туману ожереди на панському лимані, вітряк, хрестом розп'ятий, край дороги та хутори; далі — могили на шляху, а за могилами — дивляться очі й віри не ймуть: може це — марєво? — На обрію хмара. Та й не хмара то наче, а величезна синя птиця летить — розправила крила широко над степом, аж шум од крил. Летить — ближче, уже над могилами. А нагло спинилася в льоті й стала ворожити над нивами. Потім поволі спустила крило одне, а друге завела тихо і — ген-ген на ліси понад Дніпром полетіла синя птиця. На обніжку там-там маячить сутула постать, неначе кам'яна фігура, у тузі мужичій німа й нерухома. Тиша і туга в степу. Лише навколо над нивами чайки літають — кигичуть і радісно й тривожно, і білими грудьми об суху землю б'ються — радісні вісти кричать їй. О, чайки чують — ще буде гроза.

I в Вітрову Балку з вістями „чайки“: од ключів заробітчанських одбилися і першими вернулись на село Муха Йван та Прокіп Невкипільий. Ув обох торби за плечима, з косами обидва — заробітчани ж, так

їх і до хати не пустили — на греблі біля млинів обступили мужики: та що? та звідки? та чого?

Низенький, сухорлявий Муха Йван аж навшпиньки спінається, витягає маленьку птичачу голову, як перед льотом, розмахує руками, наче крилами і голос його зривається на високій ноті кигиканням. Невкипілий — цибатий, як черногуз. Мовчазний на кісці сперся і хмуро дивиться крізь водяне райдужне од сонця млинове колесо на якономію. Мужики й дух притаїли. А з під ніг, з під греблі рветься й шумить водоспад і Мушині крики в шумі тому — кигикає чайка. Хмурі й мовчазні стоять у колі мужики, юрба росте, од потоку — білили полотно, поприбігали жінки, привалили од кузні селяни і коваль. А Муха білогрудий — в розстебненій чорній свиті, усе зривається, а не полетить ніяк, тільки кигикає. Коваль позадню й нетерплячо затягся цигаркою й кинув — а, пропустить. І розступились мужики дати йому дорогу в коло. Він підійшов з за спини й поклав Мусі руку на плече:

— Годі, Мухо, дзижчати. На, закури, та розповідай усе як є доладу.

Муха довго крутив тремтячими пальцями цигарку, тимчасом викресав хтось і, закуривши, став розповідати Муха.

Це вони з міста, з пристані просто. Як наслухались, та вже й пароплаву не ждали. Інші може й поїхали, але навряд щоб, бо не те тепер уремня. Про землю чутки такі химерні ходять: либонь бомага од царя є, щоб трудящий люд землею наділяти. А пани-дідичі та, либонь, затаїли бомагу ту. Але як її затаїти, як по всіх усядах уже знають про неї. От і на пристані — народу ж того — увесь берег захряс голотою-заробітчанами, з усього Дніпра і з Литви і з Москівщини — всюди чутки отакі. Ніби то на осінь нарізка, є щось і про сьогорічний врожай. Ну й які тепер заробітки десь у безвісті. Чи й своя земля тепер не прогудує. Торби на плечі, додому й край. Якби ж наш мужик не такий розгадько та темнота. А то ж — їхати, не їхати. Та й валяються тижнями на пристані, доки в торбі харчів стане, плутаються, як у сітці, в чутках, блукають по місту — допитуються, дослухаються. А воно й місто зараз — до вма не добереш: завод же стоїть і тютюнові фабрики — бастують робочі. І по інших місцях теж — розповідають. І на шахтах. Зустрів у місті Цигуля Бондаревого Хведя. Всилу й пізнати: це ж то яких років з п'ятнадцять як пішов парубійком іще на заробітки. На шахтах на Донеччині працював. А це — худий та чорний увесь — просто з тюрми, і теж за забастовку. Розумний скурвій син. Каже: — „Оце, що діється, це тільки перший грім весняний, а ще й гуробина ніч прийде!“ На березі таке були зборище увечорі відкрили. Од пристані сторожу виставили, од жандарів. Ще з ним один був теж запідозрений, із студентів, видко. Та так ото в двох навпереміжки — і про війну, і про думу і за чутки оці. Аж сердиться Хведь. — Наставляй, — каже, — мужиче, обидві жмені — дадуть землі. Ні, як своїми ступнями не одміриш, то не добудеш ні опруга. Де півночи, мабуть, отак усе говорили. Але й до світу вже, мабуть, ніхто й очей не склепив у каламутних думках. Порозлягалася

побіля вогнищів на землі голота заробітчанська, Дніпро в ногах шумить, а в місті в саду панська музика — каламутні думки тоді в мужичій голові, і в горлі душить. От наче справді — летіли ключем журавлі та й спустилися зморені на ніч, а розвидниться — знову збиватися в ключі і куди у безвість летіти? Та чи ж в своєму краї земля неродюча, чи землі не хватає! Як поділити — по десятині на душу вийде, — отой другий казав. Іще вночі тоді ж і надумав він, Муха, вертати додому. Обіч Прокіп лежав. І чує — не спить, тільки сопє важко. — „Що, Прокопе, сопеш?“ — „Та думаю: праведно сказав отой — „своїми ступнями як не одміриш...“ Отак і порішили — не їхати, а додому. А тут світом і пароплав знизу прийшов. І диво — повен як є заробітчанин. Побігли на пристань з берега. — „Що трапилось, куди це, чи роботи не стає?“ Либонь і робота є, уже трави косять; як де, то правда, тамошні селяни і не дають, прогоняють; на свої, мовляв, землі йдуть. Та проте — степ же, як море, можна роботу знайти. Але ж чутки отакі ходять — про землю, про нарізку. Як ти сидітимеш на чужині. Ще в кого хтось вдома є, то лишаються, а як одинокий, що сама жінка та діти вдома — на громаду понадійся, то хоч солонців, а хоч піску вріжуть. І поплив пароплав угору Дніпром. А на березі мужики — хто додому, хто вниз таки пароплаву жде, а більш самі не знають, чи додому повертатися, чи їхати. Отакі й вітробальчани. Оце вони з Прокопом тільки вдвох. Ще Цигуля з Хведьом у місто пішли — розвідати дещо, і може сьогодні теж будуть. Та й інші — ну поважаються на пристані, доки в торбі харчі є, а тоді теж додому. Бо хіба ж підеш у безвість, як ось вона, земля, на очах, як зо дня на день уже ждати — землемірів уласть вишле... І вже потім не гукнув, а наче грудьми об землю вдарилась, кигикнула чайка:

— Будуть нарізку робити!

І стало тихо-тихо, як в степу перед бурею.

Нагло в тиші хлипнули груди в жіночій гурті. І хоч ні слова більше не сказала, але всі чомусь так і глянули в цей бік. Стояла спереду Катря-Ковалиха. Може то вона. Але зараз стояла мовчазна й нерухома, як з каменю вирізблена, згорнула натружені руки, притисла їх, наче в німій молитві, до грудей, міцно зціплені уста, а очі широко відкриті сухо й гарячково дивилися повз верби через мужичі голови у вітряний степ. І враз у тую ж мить, неначе зі степу у балку вітер на греблю налетів — то зашуміла громада.

Малого Муху десь зовсім були затерли в гущі, але цибатий Невкипіль, на цілу голову у натовпі вищий за всіх, кумедно, як чорногуз, хитав головою — і в гущі знайшов і дзюбав крутим басом Муху Йвана. Та де ж! Знов бісова Муха за своє: нарізку власть йому зробити. Ого — держи в обидві жмені. Та й громада — овечі голови, слухають дурня. Треба самовільно брати її, землю. Вийти громадою — коси, ори, наша земля з діда - прадіда. А в борозні — вила, сокира — як що до чого. Отак її — силою брати. А не чухати... — І враз на півслові обірвав Невкипілого шум.

Кричали всі. Хто за Невкипілого, хто проти нього — не второпати. Але, мабуть, проти більше, або ж горлатіші, бо за їхніми криками інших

голосів і не розчути. — Та од них, розумак, і вуха затулити, од лиха. Це ж видко, куди наverts — на різанину. Не слухати таких. Раз бомага є, що землею селянство наділяти, то треба й самим за законом чинити. Хтось гукнув, щоб ув економію оде зараз всею громадою піти до управителя, хай телеграм у Петербург князеві б'є. І цілим хором за ним загукали:

— У економію! Хай б'є телеграм, що громада викликає. Не хоче самоправно, а щоб за законом.

Тут Невкипільй аж шапку з голови зірвав:

— Гех, народ! Бодай чорти з нас шкуру драли за нашим законом. Та йому й ногою на нашу землю не дати ступити. Кубло димом за вітром пустити. А вони — телеграм! Овечі голови!

Шумить громада.

Голоси поволі хрипли. Уже той-той протискувався з натовпу на просторіше, хоч під вітер підставити розпалене лице та грудьми хлибнути. А Дудка Панас, той аж із греблі перехилився і — до води не дістане, то хоч жменею з колеса хапав її й пожадно сьорбав. Невкипільй обіч хмурий чипляв собі за спину торбу. Аж отоді вперше в гомоні почувся ковалів голос. Перших слів дехто й не розчув був, бо не кричав коваль, а говорив стиха, але ж зразу зацитькали в натовпі, голоси обривалися і в тиші вже кожне слово ковалеве долітало до всіх.

— Де Муха?

Під вербою, простоволосий, з торбою та з брилем у руці, на кісці спершися, стояв виснажений Муха Йван у втомі аж очі заплющив, а як зачув — очима кліпнув.

— Спасибі їм із Невкипілим за добрі вісти. Але треба ще Цигулі пождати, що той ще принесе. А тоді вже й видніше буде, що робити. А поки що не треба гарячки пороти й ніяких нікуди телеграм. Бо такі Невкипілого правда — самим доведеться землю брати. Але не так це брати, як він собі думає: вилка у борозну та й коси, ори. Тяжче доведеться. Однією громадою нічого не вдіємо. Треба навалою, краєм цілим. Аж тоді наша буде.

Говорив коваль розважно й спокійно, а сам як хмара похмурий — такий уже є. І хмурі мовчазні уважно слухали його мужики. Аж поки од кузні не погукав ковальчук, пробі — дядьку Юхиме, управитель у кузні та нащось кличуть. Коваль доказав, а тоді закурив повагом.

— Да, може хто в степу буде, а мо й на станції — прислухайтесь. А поки що тихо, Цигулі треба підождати. Нагорланились уже, давайте тепер і голові роботу — думай, мужиче.

І за тим рушив до кузні.

А натовп на греблі ще довго шумів — то затихав у думі мужичій, у буйній та пекучій, як вітер-суховій із вихорами в посуху в широкім степу.

(Далі буде)

В БУРЮ

В. Мисик

У бурі, в голосі лісів
Я чую сосон тоскний спів!
Неначе сковані корою,
В їх щогли снять про шум прибою
І виють, просяться в моря,
І ждуть вогнів, і ждуть вагонів!
Люблю тебе — без меж, кордонів,
Республіко моя!
Ти вся в кипінні, вся в огні!
Ти, творчості віддавши дні,
Не знаючи й на мить спокою,
Гориш моряцькою тоскою,
Ти сиплеш іскри з димаря,
Скрегочеш, дишеш над портами!
І вже тобі крізь дивні брами
Синіють землі і моря!

ЗАМОВЧАЛИ В СТЕПУ КУЛЕМЕТІ...

В. Мисик

Замовчали в степу кулемети,
Біла тиша в сніги лягла.
Навиває пурга намети
На холодні тіла.
Простяглися шляхи холодні —
І по їх — ночами, в пургу —
Повертаються тихі сотні
І блукають в снігу.
Дико й голо в степах одкритих.
Порідили лави. В полях
Поховає віхола вбитих
І загубиться шлях.
Десь поперед — шапка зелена.
Був одбився — й на чолі знов.
Тільки точиться на стремена
Й замерзає кров.
Тьма позаду — безмежна й дика.
Лиш зірки на шапках горять.
Та назустріч одна — велика —
Ранкова зоря.

ЛИСТОПАД

М. Дукин

I

Звезли вже соняхи. Городи покопали.
Останню борозну проорано у полі.
Патлатим школярем русявий листопад
Іде з торбинкою до школи.

Веселая пора. Покрова одійшла.
Куркульських корівок на стерні вже не гнати.
І сунуть строкові в новеньких картузах
Товаришів наздоганяти.

Вже нігде й садовить. Мов вулик повен клас.
По трое, четверо сидять на кожній лаві...
Тепер, бач, всі ви тут... А скільки буде вас,
Як на лани покличе травень!

У травні — по ланах!.. А зараз, доки снять
Весняні сні лани, розорані навколо —
Веселий листопад — школярська весна
Іде з торбинкою до школи.

II

На кручі, ген, руїни над Дінцем.
До самої води укрилась круча лісом.
І ліс стоїть, увесь заллятий багрянцем,
Мов розфарбований навмисне.

На кручу до руїн екскурсії колона
З учителем прийшла, дівтора жовторота...
— Це, діти, пан тут жив. Аж доки за кордон
Не втік Сімнадцятого року!..

В руїнах креймах збирають школярі...
— Що ж тут цікавого? Диви, яка персона!
Сто-о-ократ цікавішою їм була торік
Екскурсія до телефону.

Сидить в Парижі пан. Торгує цигарками
Обшарпаний і злий... Ні шеляга нема...
Йому лишилося, забутому всіма,
Химерними втішатися згадками.

Йому на серці — листопад,
Маєток над Дінцем... Палац... Розлоге поле
Ввижаються йому...

Та все оте ніколи —

Мов листя у Дінці — не вернеться назад...

Йому на серці — листопад.

ОСІННЄ

Юхим Дорошенко

І не вчув я, і не вгледів,

Як одцвів у полі терен.

Снить під явором мій лебідь

Лебідь, лебідь ніжноперий.

Хтось покинув на дорозі

Неживі, зів'ялі квіти.

Сивий ранок їх морозить.

Курявою криє вітер.

Скоро, гаю, й ти зав'янеш.

Жовті брови розкосичеш,

Як ударить вітер п'яний

Та не раз, не два й не тричі.

Сам я вітру не вбоюся,

Та думки чогось непевні:

Чи поспієш, мій татусю,

Лая засіяти без мене?

Знаю, старість невтолима,

Серце в грудях червоточить.

Вік твій темний, нелюбимий

Промайнув, як сон дівочий.

І тепер ти на ослоні

Спочиваєш, тату сивий.

На порепані долоні

Глянеш — голову похилиш.

УЧИТЕЛЬКА

О. Демчук

Тепер, у вирі життя забуваєш, що робив учора, а от далекі дні дитинства, і добрі й погані, як на долоні, часом стають перед тобою.

Мов сьогодні — пригадую: у великій довгій кімнаті, що її стіни густо обвішані мапами різних країн і країв, різними картами народів, „млекопитающихся птиц и пресмыкающихся“, стоїть щільно три ряди парт. Праворуч, біля вікон, один ряд посідає друге „отделение“ 2-го класа, обидва ряди ліворуч — перше „отделение“ того ж класа. Крайній лівий ряд коротший — там сидять дівчата першого „отделения“ — він припирає до великої розсувної стіни — дверей, що одгороджують 2-й клас од 1-ої групи. Стіна-двері ходить на коліщатках, її розсовують кожного ранку, щоб було більше місця, коли вся школа сходиться „на молитву“. В інші часи їх одчиняють рідко, хіба в шкільні урочисті дні, а такими в моїй згадці, до пам'ятної події, були тільки річні випуски, що звались „актами“.

Того року я був у першому „отделении“, а що по зросту найменший, то сидів на першій парті.

За викладача географії, природознавства (тоді ця наука в нас іменувалась — „Божий Мир“) та співів був учитель Печьоний, найбільший страхопуд з усіх учителів, що я їх запам'ятав; він до крові пробивав камертоном учням голови. І хоч в інших учителів я вчився добре, в нього не виходив з „тройки“; від одного, бувало, його скляного погляду запинаюсь і все, що старано визубрював, вилітало з голови. Школярі називали його не інакше, як Печина та ще й з епітетом „халерська“.

Одного осіннього, дощового, але прекрасного дня — о, що то за прекрасний день був для нас! — „халерська Печина“ пішов на призов до війська, а вернувшись прийнятим, настановив усім школярам у „четверть“ (як раз кінчалась четверть) „четв'юрок“ і „п'ятьорок“, і попрошався зовсім! Школярі, — така вже вдача дітей-школярів забувати швидко найбільше зло, — навіть шкодували за ним з пару день, а дівчата на розстанні ще й плакали.

Усі три предмети залишались де який час вільними; завідувач, Юліян Михайлович Тучков, заміщав їх або своїми, або давав завдання — рисувати мапи з географії й малювати тварини та рослини з природознавства. Згодом пішли чутки від „панських“ по соціальному стану і, таким робом, ближчих до вчителів, школярів, що на місце Ореста Савовича має прийти вчителька. Учительок у нас доти в школі не було і це стало за знаменну подію в нашому одноманітному житті; за привід до нескінченних розмов, гадок і уявлень. А одного зимового понеділка, коли я прийшов із свого села (за сім верстов од містечка, де була ця двохкласова школа), почув таємничо й коротко: — Приїхала!

За розкладом, першим „уроком“ стояла в нас географія, отже, її лекція. Клас сидів нашорошено й тихо, як ніколи. І от, за хвилини десять після молитви вона прийшла, але не сама, а в супроводі завідувача. Завідувач у нас був високий, ставний мужчина, років тридцяти п'яти, з

великою круглою головою на широких плечах, трохи кирпатий, кучерявий брюнет, — нежонатий і, як учитель, добрий і справедливий. Прозвисько від школярів — Туча — ніяк не вязалась ні з його поведженням, ні з подобою.

Він рідко коли приходив до класу сердитим чи пригніченим, але на цей раз обличчя йому сяло, як сонце. Це я запримітив тільки в першу мить, бо далі вся увага була до неї, вчительки.

Мені, що сидів на першій парті, було видно її як не треба краще: висока, трошки нижча за завідувача, в синьому, трохи наче короткому й тісному платті, що з нього надто виразно випинались клуби й груди, крупне обличчя, вкрите густо прищами, прямий грубуватий ніс, товсті губи, сіро-синюваті очі, шатенка, з невизначеного кольору бровами, з маленьким розрізом — декольте, що з нього видно білу шию, в чорних черевиках і чорних панчохах. Звичайно, всіх тих деталей її подоби я так зразу не вловив, усе те вивчалось по рисочці протягом багатьох дальших днів радості і смутку, що їх так нагло принесла в мое життя вчителька. Але головне, що схвачується в людині з першого погляду, я вловив. Вона тримала в руках класного журналу і дивилась на велику масу голів якомусь непевно посміхаючись. Завідувач велів нам сісти.

— От ваша вчителька географії й природознавства, Марфа Романовна, — сказав по тому. — Сподіваюсь, що ви будете вчитись у Марфи Романовни добре і що на її лекціях будете такі ж слухняні, як і на моїх та інших учителів. І не тільки сподіваюсь, а й від себе прошу про те! — додав серйозно. Вчителька, поки він говорив, тримала очі долі.

Тоді показав їй, де перше отделение, а де друге, й вийшов із класу.

І ВИСТУП „ПЛУГУ“ У ПРИЛУЦІ

Письменники біля братської могили

Вчителька поклала журналу на катедру, обвела клас довшим поглядом і сказала:

— Насамперед, давайте познайомимось із кожним зокрема, а тоді вже побалакаємо про навчання.

Далі розкрила журналу на І-му „отделении“ й стала називати учнів на прізвища. Учень вставав, вона коротко на нього дивилась, вря-дигоди усміхалась. Іноді додавала — „ага, це такий Мельничук чи там Іванченко“ і кожному вдоволено кивала головою сидати.

Голос її був трошки шепелявий, але до дивного теплий. Я відчув, що напруження, яке було до того, поки вона заговорила, раптом з мене спало. Треба зазначити, що кожного вчителя, навіть хоч би я в нього діставав найвищі відмітки, я крадькома побоювався, надто перед початком лекції. Тепер же я не почував жодного страху, навпаки, мені було вільно і легко. Таке почуття викликала вона не в одного мене, як про те довідався після лекції.

І в той час, коли навіть від звичайного називання прізвищ почувалось так якимось тепло і добре, із задніх парт почувлось:

— Умгу — умгу!

Що Буря умгукнув навмисне, те було зрозуміло й неспокушеному; де-хто стиха засміявся, де-хто обернувся подивитись на нього. Мені ж, просто зробилось ніяково за цього великого балбеса, сина економа, другорічника в 2 „отделении“, і, немов сам винний у його глупоті, я не міг уже одверто дивитись на вчительку. Проте й цікаво було, як вона реагуватиме на цей вчинок.

Вона зупинилась начитувати прізвища учнів і обличчя її моментально потемніло. Я його з'їв би, щоб міг, тоді, Бурю.

— Хто це? — спитала; дивлячись суворо на клас.

Майже всі учні обернули голови назад і навіть ті, що сиділи перед самим Бурею, скося поглядали на нього. Він же сидів непорушно і пильно дивився на вчительку, наче ні в чому неповинний.

— Ви? — показала невизначено головою; і те, що вона звала його на ви, чого не вживав жоден з учителів, ще більш повернуло серця школярів на бік учительки.

Буря мовчки встав і опустив дурну свою голову.

— І не соромно вам таке робити з першого нашого знайомства?

Буря так безпардонно червонів, що навіть з боку було соромно за нього.

— Такий великий! — додала призириливо, — сідайте!..

В класі стояла така ніякова тиша, що коли б муха пролетіла в цей час, було б чути. Її прості слова впливали болючіше, ніж усі верескливі крики й камертони Печини.

Почала накликати далі. Але теплий усміх зійшов з її уст разом з прецедентом — в класі похмурніло.

— Панчук Віктор! — прозвучало над моїм вухом.

Я встав.

Учителька шарила очима по класі.

— Єсть, — допоміг їй знайти себе.

— Ви Панчук Віктор? — підняла голову вище над катедрою і знов усміхнулась, довше, ніж треба, дивлячись на мене.

Я спустив очі на парту.

— Кілька вам років?

— Одинадцять, — почав червоніти.

— Ви що, найменший у класі? — спитала й перевернула в журналі назад листка, потім ще одного, — і вчитесь на п'ятьорках і четв'юрках?

— Нюся Фьодорова менша, — почув твердий ґрунт під ногами й поглянув на вчительку.

— Нюся Фьодорова? — поширивши на своєму обличчі сміх, подивилась учителька в бік дівчат. Нюся встала.

— А вам кілька років?

— Мені теж одинадцять! — серйозно відказала Нюся.

— Ні, їй менше! — хотів таки виправдатись я.

Учителька розсміялась у голос.

І далі, викликаючи учнів, раз-по-раз подивлялась на мене й лукаво посміхалась. Я ж тоді нагинав униз голову й червонів, як рак. Обігріте сирітське серце розплавилось чи-що інше, тільки...

... Тепер, коли в моїй уяві проходить уся історія від початку до кінця, мені здається, що почалась вона не далі, як з першого дня й саме від пригоди з моїм малим зростом. Тоді впала в мое серце іскра, що потім розгорілась у полум'я.

Що-день Марфа Романовна ставала мені любіша. І не одному мені — з тим ми не крились. В неї надзвичайно легко було вчитись, так, що навіть найледачіші й ті мали з її предметів не менше трійки. Бувало, прийде до класу, покладе журналу на катедрі не розкриваючи, і питає:

— Хто хоче сьогодні відповідати?

І все „отделение“ піднімає руки. Це не те, що в інших, як тільки ввійде до класу й розкриє журналу, починаєш дріжати, бодай знав лекцію „на п'ять“. Правда, були такі, що й не знали її лекції, а руку підіймали, не підійняти бо — соромно. Але ж я, — не було такого разу, щоб не знав і були її лекції для мене справжньою відрадою, надто географія. І через те завжди просився відповідати.

— Марфо Романовно, я буду!

— А дуже хочеться? — питає, усміхаючись. І викличе разів два — три на „четверть“.

О, як я тоді з довгою паличкою - показочкою подорожував по океанах і материках, по ріках і мередіях, по земних півкулях і своїй губернії — й мені, малому школяреві, здавалось — увесь світ я тримаю в своїх руках.

Для кожного предмета, якщо його добре знаєш, є своя інтонація голоса: скажімо, теорему „рівнобедрених трикутників“ з геометрії не будеш розказувати так урочисто, як, приміром, про битву Олександра Невського на Неві з історії; й до географії в мене голос робився піднесений, вільний. І коли Марфа Романовна, неодмінно посміхаючись з мого захоплення, скаже:

— Буде з вас! —

я з жалем клав показочку на катедру.

А вона, на очах у всіх, виводила мені п'ятьорку.

Марфа Романовна мала в нас на тиждень чотирі лекції — дві з географії й дві з природознавства. Решту часу вона вчила другу групу. Згодом я став відчувати, що мені мало бачити Марфу Романовну цих чотирі рази на тиждень та ще мимохідь кожного ранку на молитві. Мав я особливу радість, якщо бачив її частіше. І щоб вдовольнити цю своєю радість в дні, коли її лекцій у нас не було, я вишукував інших способів зустрічи. Так, наприклад, після кожної лекції, щойно вчитель виходив із класу, я стрімголов летів у коридор, щоб побачити її, коли буде йти з другої групи. І конче намагався попастись їй на очі, привітатись. Вона мило хитала головою — більш нічого мені не треба — і йшла в учительську. В дні ж географії чи природознавства вже з рання жив напруженим чеканням, — куди там з рання, з вечора! — а задзвонять у дзвоник на її лекцію, сідав швидко на своє місце і з хвилюванням, як колись перед лекцією Печини, тільки з хвилюванням радості, чекав її приходу. Проте уникав дивитись одверто їй у вічі — щось підсвідоме соромило мій погляд, — здавалось по очах угадає мій настрій, а пильнував, коли оберне голову в бік. Тоді дивився скрадьки і швидко — на стан, обличчя, відкритий краєчок білої шиї, на любі прищики. Любі прищики! Кожен з вас, а вас було багато й на лобі й на виду, давав дитячому серцеві радість.

Надійшли останні дні навчання перед різдвяними канікулами. Так воно здавна заведено, навіть колись у Печини, що останніх два дні, коли одмітки виставлено в „четверть“ і вони, привабливі і відразні, лежать десь в учительській, щоб узавтра звеселити чи засмутити дитяче життя на цілих два тижні, навчання йде ненормально. Вчителі запізняються на лекції, учнів „не визивають“, а так щось розказують або читають цікавого з книжок — на ці дні вони завжди знаходили щось цікаве! — порозмовляють з учнями цілком по-людськи, пожартують, зададуть „уроки“ на канікули — й до побачення. З плечей учнів здіймається невидимий тягар і вони теж міняються. Немає звичайного побоювання вчителів, нема сварок і ворожнечі між собою, відчувається єдина рідна сем'я, де вчителі — добрі батьки, а учні — слухняні діти.

Була остання лекція Марфи Романовни. Вона увійшла до класу хмура — кілька передостанніх днів вона ходила чогось хмура — поклала журналу на катедру і не спитавши чергового, кого нема в класі, пройшла мовчки два рази понад партами, дивлячись у підлогу. Потім зупинилась перед мене — очі мої були врівень із її животом і бачили тільки її великі червоні руки.

— Ну, Панчук, як же думаєте проводити святки?

Я встав на ноги.

Вона поклала мені на голову руку — м'яку й легеньку, як пір'їна — і злегка натиснувши вниз, сказала сісти.

— Вчитись буду, — несміливо промовив, до того ж відчуваючи незручність відповідати вчителеві сидючи.

— Вчитись? — здивовано перепитала, ловлячи мої очі. — От тобі й раз! Хто ж на святки вчиться? На те й канікули, щоб відпочити, погуляти, набратись сили...

Думав догодити, а вийшло так невпадат. Соромило ще й прозвисько „підлизник“, що беззаперечно доведеться почути після лекції від товаришів і вже не знав, де дітись.

Але ж Марфа Романовна мала при собі золотого ключа від школярських сердець — того дня не довелося мені почути образливого слова — підлизник.

— А ви, Фьодорова? — пішла від мене до Нюсі.

Нюся встала.

— Сядьте! — поклала їй руку на плече.

— Ще не знаю.

— Ще не знаєте?..

І одійшовши трохи від Нюсі до стіни-дверей додала:

— А от Буря, то напевне вже знає?

Це було сказано таким голосом і з такою усмішкою — після кількох днів хмурних, — що весь клас так і реготнув у голос.

Буря встав, опустивши очі.

— Та сидіть ви! Я з вами балакаю сьогодні, не як учитель, а як старший товариш, — і підійшла до катедри.

Не знаю, де в мене взялась та сміливість, але я сам не згадився, як випалив:

— А ви, Марфо Романовно?

Клас моментально втих і прислухався: такого панібратства ще ніхто не чув, та й сам я злякався своєї сміливості, але, щоб не схибити, через силу одважно дивився вперед.

— Я, Вітю?.. — стала на катедрі. Я трохи не підскочив гопки на парті. Вітю! — Вперше з її уст почув, що грубе — Віктор, може бути таким пестливим.

— Поїду в гості.

— Куди, Марфо Романовно?

— Далеко, Марфо Романовно? — сміливішали й інші.

— Та-та-та! — засміялась Марфа Романовна. — Бач, які цікаві?.. Та що з вами поробиш. Доведеться признатись: поїду до батьків. А чи далеко? Аж у Чернігівську губерню.

Всі вмовкли.

— Що, Панчук, дивуєтесь, що в Марфи Романовни є батьки? — розв'язала сама ж мовчання.

Я здивувався — звідки вона могла знати мої думки: точ-у-точ те саме я й думав. Справді, якось воно наче не в'язалось у свідомості, що вчитель чи вчителька — і раптом у нього десь там є батьки, як і в кожного з нас, школярів.

— А послати вам листа, Марфо Романовно, можна? — спитала Нюся Фьодорова. Дочка начальника місцевої пошти — їй тільки й могла прийти в голову ця думка.

— Прошу, дуже буду рада.

— А адреса, Марфо Романовно, адреса? — посипались голоси, в тому числі й мій.

— Адреса? Хто хоче, запишіть.

Записали всі.

Після того ми говорили про все, що кому цікаво й на ту пору збрело в голову, а коли Марфа Романовна взяла журналу, щоб іти з класу, я спитав, без усякого страху, що назвуть потім підлизником:

— А що вчити, Марфо Романовно?

Марфа Романовна докірливо похитала головою:

— Нічого не вчити, невгамовний ви хлопчиську... До побачення!

Клас заклекотів, мов нагрітий перед кипіння казан, але не від скинутого тягарю, а від узятої нечуваної легкості.

Буря побіг уздовж по партах.

На Різдво я виколядував кілька копійок і перед новим роком навмисне пішов до містечка, щоб купити й послати Марфі Романовні „карточку“. Бувши два рази в покоях табельщика нашої економії, я бачив у нього прислані з привітанням — різдвяним, великодним то-що, листівки-карточки і надумався, що найгарніше буде послати Марфі Романовні саме таку листівку й від себе. З призи́рством при тому уявив, що напевне який-небудь Мелничук чи там Іванченко пошле Марфі Романовні листа на звичайному листівному папері, мов до москаля.

В нашого Рабіновича я вибрав за 10 коп. листівку-краєвид: дві хатинки ледь манячать із сутінок зимового вечора жовтими цятками віконце́ць і струмками диму, на подвір'ї — силуетом людська постать, повз хатів проїздить одною конякою на саях руський мужик, у перспективі чорна дорога на ліс, обсіпані снігом ялини й червоні блики на небі по заході сонця. Вагання було багато, яку листівку взяти, але за похвалою Рабіновича, якому, певно, надокучило довго стояти наді мною, поки я вибирав, узяв цю картку. По звичайній своїй цікавості все знати, Рабінович спитав, кому маю послати цю картку, я відказав, що дядькові „в москалі“. Потім зайшов на свою „станцію“ до тітки Домахи і написав на листівці таке:

Многоуважаемая Марфа Романовна! Поздравляю Вас с праздником Рождества Христова и наступающего Нового года и желаю Вам всех благ.

Прошу ответа. Мой адрес: (Губернія, повіт, волость, село, ім'я, по батькові, прізвище).

Ученик 1-го отделения 2-го класса В. Панчук.

Текст привітання довго обдумував-передумував, писав і переписував ще вдома і, нічого правди крити, де-що запозичив із табельщичкових листівок, наприклад, слов „многоуважаемая“ і „желаю всех благ“. Решта було моє власне, бо так писали на селі москалі, так їм одписували з дому й читаючи та пишучи не одного листа москальським родинам, я на цьому навмівся добре.

Написавши на другій половинці листівки адресу Марфи Романовни, пішов на пошту купити на 3 коп. марку й укинути листівку в скриньку. Але біля самої пошти прийшло на думку:

— А-ну, Фьодоров, вибираючи листи, прочитає листівку й розкаже Нюсі? А Нюся перекаже подругам? І піде розмова про зміст листівки ходити між школярами.

Надто непокоїло слово-звернення „многоуважаемая“, що його й одважився не з легким серцем написати. Мені здавалось, наприклад, від незнання властивостей російської мови, що в цьому слові є щось інтимне. Проте за тодішнього мого настрою саме так і хотілось висловитись. По довгому міркуванні вирішив: аби ніхто з учнів не довідався, а Марфа Романовна не осудить. І зробив так: купив на копійку куверту, вклав листівку туди й наліпивши марку на 7 коп., вкинув листа до скриньки. Щоб виправдати перед собою такі великі витрати — з двадцяти двох наколядованих копійок, що їх призначалось на зшитки, залишилось тільки чотирі копійки, я себе заспокоїв тим, що попоходжу більше в гості до родичів, потім піду щедрувати, чого ніколи не робив, і все буде надолужено. І, врешті, кому яке діло до моїх власних, виколядуваних грошей?

Вже з другого дня почав чекати на відповідь — Марфа Романовна пообіцяла відписати всім, хто пришле їй. Виглядав нетерпляче у вікно, чи ніхто не йде з листом, допитував на селі тих, хто їздив до містечка, нарешті не витримав і за два дні до кінця канікул сам пішов на пошту. Для нашого села Фьодоров дав цілу паку листів, але Віктору Андрієвичу Панчуку, як докладно йменував себе в листівці, не було нічого.

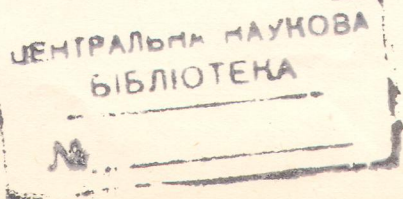
Про настрій — і не згадувати. Нескінчено обмірковував кожне написане в листі слово, вглядався, переписавши листа на папірець, чи не дозволив собі чогось не по рівні, не кажучи про слово „многоуважаемая“, що, здавалось, і є очевидною причиною, чому нема відповіді.

Перший день водохрещ, як і що-року, останній день зимових канікул. Зараз же по обіді я зібрав книжки та школярське причандалля, склав усе те в торбинку, в другу торбу поклав книшка та шматок сала й вирушив до містечка, на „квартиру“ до тітки Домахи. Іншим разом, після свят чи неділь, я виходив того ж самого дня, як лекції, вранці, бо таки важкувато було на серці вибиратись з рідної хати на чужі люди, проте на цей раз і трохи не кортіло zostаватись довше вдома. Ввечорі вийшов на містечко, навмисне пройшовся повз школу, але вона була глуха, як бовдур, ховаючи сум порожнечі за замерзлими вікнами. Повернувся на „квартиру“ й ліг спати, вважав бо — через сон швидше дочекаюсь ранку. Але й так першому мені відчиняв сторож двері вранці.

— Поприносьте вас чуть-світ! — сердито бубонів. — Не гупай чобітьми! — додав, мабуть, по звичці, бо й так я ступав на носках, — сплять!

— Всі есть? — тихо спитав я, роздягаючись у коридорі.

— Всі, — завиваючи цигарку, вже не так сердито відповів сторож Мина, по суті добрий дідок, що завжди повідомляв нас, старших, за умов

суворої конспірації, хто з учителів є, а кого нема. За те йому від нас перепадав іноді такий-сякий гостинець — „мархотки“ пачка, кільце ковбаси від багатших то-що.

Вдосвіта з поїзда приїхала, — додав, припалюючи в грубці цигарку, — Туча їздив за нею на станцію, — розмірено-об'єктивно повідомляв, дивлячись на вогонь у грубці.

— Туча їздив за нею на станцію? — кольнуло мені в середині. Нічого більш не відказавши, на здивування Мини швидко пішов у свій клас, що, не обжитий, лунко відгукувався від найлегшого ступіня.

Лекція Марфи Романовни була в нас друга — витерпів я до неї не мало: Туча їздив за нею — вона розказала йому про мою листівку, про те слово „многоуважаемая“ — тепер хоч не показуй очей до школи. Адже вона відповіді не дала — виходить, щось було в тій листівці?

Прислуховувався до розмов товаришів, хто ще писав їй листи — ніхто жодним словом про те не згадує. Першому почати розмову про листа — не одважувався, можуть здогадатись, що я написав, а там-же, а там слово „многоуважаемая“!

Напруження дійшло того краю, коли вже покладаєшся на долю: що буде, то буде.

На молитві її не було (не було й Тучі), на перерві з першої лекції на другу я не сходив з парти. От дзвінок, от уже найнепокійніші посідали на парти: я дивлюсь у книжку й нічого не бачу. Стукнули двері з учительської — її кроки з переборами мого серця — вона! Її мила усмішка, нове чорне плаття, довше й краще, як те синє, на виду наче поменшало прищиків — це все схоплюю, поки вона йде до катедри, а далі червонію й опускаю очі долі, чую: стає на кафедру, кладе журнала.

— Дозвольте привітати вас з новим роком і побажати, як кажуть, нового щастя, більших успіхів у навчанні!..

— Спасибі!.. — загудів клас. — Вас тоже!..

Один я не прилучився до загальної радості.

— Дякую!.. Зокрема, — зробила коротку павзу, — дякую Фьодоровій і Панчукові за їхні листівні привітання з новим роком... — „тільки нас двоє“ — метнулось у свідомості, — я дуже перепрошую Нюсю й Вітю, що не відписала, але ж тут не моя вина: ваші листи прийшли, коли я зібралась їхати назад, отже, відповідь до вас була б разом з мною...

Знов слово — Вітя — і я підняв очі без сорома і боязни. В новому платті — тепер я міг дивитись — вона була ще краща.

— Як же святкувалось, розкажуйте?

— Добре, добре! — на різні голоси відповів клас, і я. Вона дивилась на мене.

— Ви, Панчук, учились чи гуляли?

— І вчився і гуляв, Марфо Романовно, — оволодів собою остаточно.

— О, так найкраще, без примусу... А я хочу сказати вам новину, — дивилась уже на весь клас, — думаю, буде цікаво для всіх. На Різдво нам не повелось влаштувати ялинки, так от, я балакала з Юліаном Михайловичем, щоб улаштувати літературний ранок. Ви як, хочете?

— Хочемо, хочемо! — як рій, задзвенів клас, і чи не найдзвінкіше я.
І от:

Якщо досі час ішов — і в радості й у смутку — по черепашиному повільно, то від тоді одна радість полетіла на санчатах з високої гори — до незнаного завершення...

За час мого перебування в цій школі, я не пригадую, щоб коли влаштувалось для нас які розваги чи свята. На закінчення шкільних років були „акти“ зі співами й декламацією, але той день не можна назвати „днем розваги“. Для одних тоді велика радість — перейшов у вищу групу чи клас, для других великий смуток — зостався на другий рік, для третіх не те й не те — переекзаменовка.

І при великій радості, і при великому смуткові, і, тим більш, при невизначеному становищі — школярам не до веселощів; і були ті „акти“ по офіційному чинні, зі співами — „Для російського солдата пули, бомбы ничего“, „Уж я сеяла, сеяла лен“ „Товарищи и братья, вот многие из нас, в училище собрались уже в последний раз“, пісня, що витискала в де-яких випускників сльози з очей.

Через те зрозуміло, що захід Марфи Романовни влаштувати розвагу серед року всі учні прийняли з великим захопленням. В школі заворушилось, заварилось, кожному хтілось брати участь якщо не в декламації то, принаймні, в хорі. За співи, що після Печини геть занепали, взявся сам завідувач, декламацією керувала Марфа Романовна. Вона ж давала привід усій роботі — втягнула всіх учителів, давала ролі й призначення учням.

В мене було стільки охоти, що я брав участь і в співах і в декламації, тим більш, що декламувати мене вибрала сама Марфа Романовна. Мені, Нюсі Фьодоровій і ще комусь третьому, не пригадую, вона дала вчити одного вірша, що його ми мали виконувати в трьох особах. Дуже добре пам'ятаю, була то байка Глібова „Шука й кіт“, де ролю kota виконував я, щуки — Нюся й автора — третій учень.

Ах, що то за втіха була вчити вірша „простою мовою“ — доти нечуване явище в житті школи!

Репетиції пішли після лекцій, вечорами, а іноді то й на лекціях „русского языка“, що їх перевступав Марфі Романовні завідувач. Що й казати, загальні успіхи в навчанні підупали, проте вчителі не дуже натискали, один законовчитель, о. Олександр, коли хто не знав його урока невдоволено мругав собі під носа, в чому я, сидячи на першій парті, розбирав: „столпотворение вавилонское“, і безжально ставив двійку, а то й одиницю. Але учні над тим не дуже вболівали — всі учасники й неучасники, напружено чекали призначеної на „ранок“ неділі, в голос рахували дні й години.

Разом з усіма я снів „ранком“, проте ж вряди-годи ловив у собі якийсь безпричинний смуток. Щось у середині мене лякало, що та радісна і часта близькість до Марфи Романовни, яка встановилась підчас репетицій, після „ранку“ знов набуде попереднього характеру. А що в тій частій близькості я тепер мав непереборну потребу, те я відчував по ниттю серця.

Тимчасом, дні не стояли і за три тижні піднесеної роботи ми дочекались вимріяної неділі. На ранок було виготовлено до тридцятка номерів — декламацій, мелодекламацій, коротеньких забавних сцен, хорових і навіть сольних та дуетних пісень. Казьонних класів — не впізнати: двері між нашим класом і першою групою відчинено навстіж, парти з нашого класу винесено геть, а в першій групі поставлено впоперек, щоб мали на чому сидіти гості й учні — неучасники, стіни прибрано ялинками, посеред нашого класу поставлено підставку з під катедри для виступів, наче сцена. Учителі та учні повдягались в усе своє нове та краще і я теж одяг свого новенького сірого костюмчика, що його мені бабуня справила восени для 2-го класу, але до школи ще не одягав. Тітка Домаха, оглянувши мене в ньому, визнала, що я став „досить гарненький хлопчик“, додавши при тому, з жалем, що коли б це мене побачила тепер небіжка моя мама, то не натішилась би з такого „панича“.

„Ранок“, що по своїй назві здавалось, мав-би початись уранці, почався тільки о 2-й годині дня. Після художньої частини, де мій з Нюсею виступ справив чи не найбільше враження, бо нам найбільше ляпали в долоні й заставили проказати байку ще раз, коли розійшлись батьки й гості, а ми випили по дві склянки чаю з французькою булкою кожен, почалась третя частина програму — гри та забавки. Художня частина закінчилась на смеркання, тепер уже довелось засвітити лампи. Щоб мати більше місця для грів та забавок, в першій групі позсовували парти по-під стіни — тепер з двох класів створилась велика зала.

Більшість селянських дітей, ми не знали тих розваг, що їх затівало кількоро „паненят“ і через те ми всі стояли по-під стінами, як чужі. Найцікавіший розділ програми не в'язався. Тоді Марфа Романовна, змобілізувавши всіх учнів і завідувача, заходилась зробити грища загальними.

Як і все, за що вона бралась, кінчалось успіхом, так і тепер — не минуло й п'яти хвилин, а вже ніхто безучастно не підпирав стіни. Участь учителів нарівні з учнями зразу була дивна — проте ненадовго — і вже вчителі, як товариші. А перехитрувати вчителя в грі чи там раніш доскочити якоїсь мети, еге кілька хоче, деякі починали бравувати цим.

Я намагався робити це, переважно, що-до Марфи Романовни. Вся в захопленні, як наш ровесник, з блискучими очима, вона в цей день була мені надто люба. У грі я вишукував усяких способів, законних і незаконних, щоб бути ближче до неї, тримати її за руку, доганяти чи втікати то-що.

Нарешті, коли спільні гри надокучили і де хто почав одставати, Марфа Романовна запропонувала „ходячого сусіда“, а ще далі й „летючу пошту“. Завідувач на „летючу пошту“ зразу не погоджувався, але на прохання Марфи Романовни й учнів пішов на поступки, дозволивши тільки першому та другому „отделениям“, з умовою, щоб не писали „никаких глупостей“, а то перевірить і заборонить.

Як і кожна гра, „ходячий сусід“ був кволий, поки не втрутилась активно Марфа Романовна. Хлопці ходили з хлопцями, дівчата з дівчатами.

Робилось скучно. Марфа Романовна посортувала враз. Насамперед, продала мені Нюсю, відкупивши сусіда, далі візьме дівчину, продасть хлопцеві візьме хлопця — навпаки, за кілька хвилин хіба деякі хлопці ходили з хлопцями, бо дівчат було менше, але вперто торгувались за дівчину. Починали входити в азарт, до того ж другокласників і летючки розпалювали. Дехто з учителів діставав уже летючки.

Марфа Романовна, зробивши своє діло, ходила під руку з завідувачем. Хтось із хлопців одкупив у мене Нюсю, але я не шкодував. Я не міг одвести очей од Марфи Романовни.

І далі... далі все пішло, як падіння з високої гори. Я написав перекрученим почерком на папірчикові тільки троє слів: „Я вас люблю“ і склавши того папірчика в четверо, без підпису, адресував Марфі Романовні й укинув у шапку поштареві. Як я на те обважився, навряд чи тоді тямив, тільки летючка пішла й вернути назад — не повернеш. Став у найдальшому куткові невидимий і чуйно прислуховуючись до називаних прізвищ, екзальтовано пильнував за Марфою Романовною. От поштальон вигукнув її ймення, от вона суп'ятилась, визволила руку з під руки завідувача, взяла летючку, глянула, сховала в торбинку — завідувач підійшов і сміючись, розпитує, мабуть про летючку, бере під руку й вони йдуть колом у загальному повороті, вона щось говорить завідувачеві, а очі, бачу, бігають по класу, по учнях, чогось чи когось шукають. Зупинились на мені — почуваю злу впертість, напружую всю силу волі й дивлюсь, щоб не змигнути, просто на неї — пройшла повз мене, пішла далі. Як прикутий не спускаю очей з постави і бачу — вона відділяється від завідувача, повертається назад і прямує просто на мене.

— Чому. Вітю, не гуляєте?

Не витримую очей і нагинаю голову вниз.

— Може не подобається гра?

— Подобається.

— Подобається? Ну то чого ж, ходімо!

Бере насильно мене під руку — почуваю, як тепло з її руки переливається в моє тіло і безвольного та безмовного веде зразу в гурті, потім переходимо в першу групу, де менш людей і на ходу питає:

— То ви, Вітю, написали?

— Я, — дерев'яним язиком відповідаю.

Робимо коло по майже порожньому класі першої групи — я йшов куду веде її рука, я ходив би так без кінця й краю, лише б відчувати біля свого серця теплість її руки — мовчки виходимо через цей же клас у коридор, простуємо аж до виходу, в темний ганок: вона виймає свою руку з під моєї, обвиває мене за шию, нагинається висока і цілує мене в лоба.

Я почув, як обличчя мені взялось полум'ям.

Я був би впав, щоб та ж її рука не підхопила мене знов і дерев'яного не повела назад — назустріч нам ішов завідувач, Юліян Михайлович.

— Аж от куди ці сусіди зайшли? Я вас купую, Марфо Романовно, підемо вечеряти.

Марфа Романовна, вийнявши свою руку, кивнула мені головою, сказала йти гуляти й узяла під руку завідувача.

— Хороший мальчик: — долетіло до мене, сказане Марфою Романовною.

Я стояв на місці, нічого не тямлючи — весь як у вогні, і дивився їм у слід. І тільки тоді, як Юліян Михайлович нагнувся до руки Марфи Романовни — те я бачив добре — рванувся з місця і вибіг на двір на на лютий мороз.

Другого ранку я звів голову, щоб встати йти до школи — а голова впала на подушку. А коли тітка Домаха бачучи, що не встаю, підійшла будити, вона перелякано спитала:

— Ти що, слабий? — і поклала мені на лоба долоню. — Та в тебе гарячка, хлопче.

Тільки й пам'ятаю з того дня. А по тому опам'ятався в лікарні, як побачив над собою бабуню й батька.

Уже тітка Домаха розказувала потім, як вичунював, що зразу вона думала, пройде само по собі, але як побачила, що мені гірше, побігла до школи за порадою. Марфа Романовна зараз же покинула „уроки“ й прибігла до мене, а побачила мене таким, то не гаючись побігла назад і прийшла з лікарем.

В мене було гостре запалення легенів.

Проминуло чимало часу, поки я став здатний піти знов до школи.

Була весна, животворна молода весна, всі школярі бігали на дворі, ніякий дзвоник не міг їх затягнути в холодні кімнати, проте я зразу пішов до класу й сів на своє старе місце.

Вбігали товариші, вітались, розпитували, навіть дівчатка, надто Нюся (за тітчиними переказами. до мене, хворого, поки лежав у лікарні кожен день навідувалась Марфа Романовна і кілька разів приводила з собою Нюсю), але я відповідав не дуже охоче. Думка думку побивала за пропавший рік і ще іншого було жаль — щасливого і неповоротного.

Вдарив дзвоник на лекцію. Спитав сусіди, яка лекція — Марфи Романовни. З тупим, звиклим болем, сприйняв це ім'я — воно тепер не хвилювало.

Метеором влетів до класу Буря, став на катедрі й зібравши до себе всіх увагу, проголосив:

— Давайте привітаємо Марфу Романовну з замужем.

— Згода, давай! — заверещав так різко клас, що я затулив вуха.

— Я привітаю від усіх, — узяв на себе Буря цю роллю, — тільки ж ніхто не сідай, поки не закінчу.

Двері відчинились — Буря побіг на своє місце — і ввійшла вона: в білому, весняному платті, майже без прищів на виду, з притаманною усмішкою. Клас устав. Вона стала на катедру, сказала звикле „сідайте“ і — побачила мене: усмішка моментально злетіла з уст, пильно дивлячись на мене, я бачив, як смутніють її очі.

— Сідайте! незрозуміло дивилась на клас.

— Позвольте, Марфа Романовна, — забалакав іззаду Буря, — поздравить вас со вступлением в законный брак с Юлианом Михайловичем!..

Уже за третім Буриним словом я почув, як по виду мені покотилось дві непокірних сльозини, проте ще міцно кріпився, коли ж Буря згадав за Юліана Михайловича, нестримно схлипнув і впав головою на парту.

Але й крізь істеричний плач почув, як на мою болючу голову лягла тепла, дрижача рука вчительки — Марфи Романовни.

І тепер, коли весною бачу на міських улицах екскурсії сільких шкіл і поміж учителями велику, а може ще з прищами на виду, вчительку — я уважно придивляюсь до несмілих і незграбних школярів, щоб угадати : хто з них закоханий у свою Марфу Романовну?

І тоді мене огортає жаль — щасливий і неворотний.

ОЙ, ХТО Ж ТАМ ІДЕ

Янка Купала

Ой, хто ж там іде, ой, хто там бреде,
Громада чия, мов ріка пливе?

— Білоруси.

Ой, що ж несуть на худих плечах,
На руках у крові, на ногах у лаптях?

— Свою кривду.

Ой куди ж несуть вони кривду цю,
Ой, куди ж несуть показати свою?

— На світ цілий.

Ой, хто ж це їх, не один мільйон,
Кривду нести навчив, розбудив їх сон?

— Біда, лихо.

Ой, чого ж, чого захотілося їм,
Та зневаженим вік, їм, сліпим, глухим?

— Людьми зватись.

З білоруської переклав С. Пилипенко

ВІДПОВІДЬ

Анатоль Гак

I

Ще й досі колишній український поміщик і генерал, а нині — білий емігрант Ілля Данилович Жмут-Жмутовський ловить в околицях Паріжу горобці. Ловить він горобці не для зоологічних закладів культурної Європи, де й без його горобців досить є представників світової фауни, а для того, щоб самому разом з його шестидесятилітньою генеральною жититися гороб'ячим м'ясом.

За горобців Жмути-Жмутовські взяли кілька років тому, коли вони позбулися останньої коштовної речі із свого рухомого й нерухомого майна — дідівської шаблі, що була в золотій оздобі. Збувати дідівську шаблю Жмут-Жмутовський довго вагався, бо весь час очікував якихось політичних перемін. Йому здавалось, що от-от хтось з нащадків дому Романових збере емігранське військо і за допомогою всесильної Європи вирушить війною проти більшовиків. А тоді, звісно, пригодилося б генералові його дідівська шабля — цей мандат, коли не на командувача цілої армії, то, принаймні, на командувача окремого корпусу. Та так і не дочекався генерал бажаної йому політичної ситуації: довелося йому продати дідівську шаблю, щоб на вторговані гроші харчувати самого себе і свою беззубу генеральшу. А проївши золоту шаблю, вони залишились без копійки грошей і без жодної праці. Та й хто б то знайшовся в тому Паріжі такий дурний, що згодився б узяти на працю оцих шкарбунів, які вже виживають з розуму і ні до чого не здатні. До скруту прийшлося Жмута-Жмутовським: хліба ще с'як-так діставали, а що до м'яса, то зовсім розучились його їсти — не вистачало на м'ясо грошей.

І пригадав старий генерал, як він за своїх молодих років, перебуваючи в кадетському корпусі, спробував був харчитися гороб'ячим м'ясом. Спроби жититися гороб'ятиною він робив тоді не з якихось особистих примх, а з дослідною метою: йому хотілось дізнатися, чи гороб'ятина придатна для того, щоб харчити нею підчас війни пп. офіцерів, що, бува, опиняться в обложений ворогом фортеці. Гороб'яче м'ясо здалося йому тоді смачним і цілком придатним, — звичайно, на час облоги, — для офіцерської кухні. Тоді ж таки він написав цілу літературну працю на тему „Роля гороб'ятини в харчуванні пп. офіцерів в обложений ворогом фортеці“. Пригадавши це, старий генерал виплів собі з ниток невеличку сітку і став ходити з нею до околиць Паріжу, щоб там ловити нею горобці. Ловити горобці він ловив і жититися ними живився, але й колишньої своєї думки про політичну перемену теж не цурався.

— З історії цілої низки революцій, — часто й густо говорив Жмут-Жмутовський своїй генеральші, — достотно відомо, що більшовицька революція, як і всі попередні революції, повинна, кінець-кінцем, зійти на нівець. Тому то наше харчування гороб'ятиною я розглядаю, як явище тимчасового характеру...

Сам генерал досить швидко при звичаївся до гороб'ячого м'яса, він міг вживати в його будь-якому вигляді, але генеральші довелося через гороб'ятину протягом кількох тижнів тяжко хворіти. Гороб'ятину, смажена чи варена — все рівно, цілим прикорнем ставали їй у горлі: генеральша не могла її проковтнути, а, часом, проковтнувши, хапалася обома руками за черево і починала дуже блювати. Тоді їй здавалося, що живий горобець потрапив до неї в шлунок і шкрябає там своїми гострими кистями.

Згодом генеральша, при звичаїлась до гороб'ячого м'яса і стала не тільки готувати, а й сама вживати з горобців що-найсмашніші страви, як от: котлети де-воляіль, котлети морешаль і багато інших культурних страв, про існування яких вона довідалась з куховарської книги професорки кулінарії Жанни де-Фря.

І колишній український поміщик і генерал чуть світ брав на плечі свою сітку і прямував за місто, шукаючи там таких місць, де найзручніше було б ловити горобці. Часом траплялось, що вертаючи з горобцями додому, генерал завертав на берег Сени, сідав там і, тримаючи в руках сітку з горобцями, оддавався войовничим мріям. Тоді в пам'яті йому оживали цілі століття: він пригадував великі війни, славетних полководців і дуже жалкував, що йому не судилося бути Олександром Македонським, або Наполеоном Бонапартом.

Але трекляті горобці, що пурхали в сітці, нагадували генералові про його дійсний стан і до щенту розбивали його войовничі мрії. Почухавши потилицю, генерал підводився на ноги, брав на плечі сітку з горобцями і, метляючи полами, багато разів реставрованого генеральського мундира, прямував додому. А дома, дістаючи з сітки горобців, говорив генеральші:

— Ще є, Сусанно, порох в наших порохівницях!

II

Того дня з причин, про які лише метеорологічна станція змогла б сказати правду, горобці ловилися надзвичайно кепсько. Генерал, блукаючи по околицях Паріжу, переносив сітку з місця на місце, вибирав ніби найвигідніші стратегічні пункти, але толку з цього ніякого не виходило — горобці все рівно не ловилися. За кілька годин до сітки потрапив лише один горобець, та й той був такий жалюгідний, — з трьома пір'їнками замість хвоста, — такий худий та задрипаний, що генерал, з почуття властивої йому гидливості, випустив його з сітки на волю. Горобець сірим камінцем кинувся догори, а генерал, переконавшись, що з горобцями йому сьогодні не таланить, узяв до рук сітку і попрямував туди, де проти сонця вигрівалася від ніг до голови оголена Сена. Біля річки він сів на березі, підпер сиву бороду сухорлявими кулаками і, пильно вдивляючись в покраплену промінням далечінь, глибоко замислився.

Вже ціла година промайнула, а генерал сидів на березі, не міняючи своєї пози. Лантуховата постать була йому згорблена, борода довгою мичкою звисала проміж кулаків на груди, а думками своїми генерал в цей час шугав десь далеко-далеко, аж понад степами України, де серед

зелених полів бованів його колишній маєток. Коли він згадав про свій маєток, з грудей йому, мов із ковальського міха повітря, вирвалося важке зітхання. Та й як же йому було не зітхати, пригадавши, як колись у маєтку в нього бувало: хліба—тріщать од нього комори, товару—цілі череди, різної птиці—повен двір, риби—в ставі не вміщається. А тут, замість того всього,—лазь із сіткою в руках десь по собачих перелазах, щоб спіймати пару-другу бридких горобців, що в борщі, до речі сказати, не дають жодного навару. Генерал згадав, як він колись власноручно удив у себе в ставі рибу. Не встигне бувало як слід закинути вудку в воду, як уже риба клює. Схопить генерал за вудлице, смикне вудку догори—і летить на берег, виблискуючи золотою лускою, м'язистий карась. За ним—другий, далі—третій, а там—четвертий і п'ятий. А дома, на гарячій сковороді, ці карасі аж стріпуються, купаючись в шумовинні кип'ячого масла. Пахощі від смажених карасів запашними хвилями плинуть на весь двір—такі пахощі, що нюхай їх—не нанюхаєшся!

Не мавши сьогодні з самого ранку в роті ані крихти, генерал так сильно напружив свої смакові та нюхові нерви, що навсправжки відчув, як йому в ніздрі двома гострими язиками шпильнули пахощі від смажених карасів, як ті пахощі з носа поповзли до рота, а звідти й до шлунку. І пахло, принаймні генералові так здавалося, не якимись там французькими карасями, а таки справжніми українськими, що він їх частенько споживав колись у своєму маєтку. Від цих пахощів генералові в череві забурчали порожні кишки, в горлі цілими клубками закрутилась слина, довгасті ніздрі чим раз більше роздувалися, ставали круглі, як у зляканої коняки, і з не аби-яким апетитом втягували в себе пахуче повітря. Генерал заворушив вусами, смачно плямкнув ротом, увесь здригнув і, ніби злякавшись чогось, позирнув ліворуч уподовж берега. Нікого він там із смаженими карасями не побачив, але в око йому впав пожмаканий примірник газети, що його просто до генералових ніг котив берегом вітер. Газета весь час, ніби змагаючись з вітром, голосно лопотіла, метляла своїми довгими крилами, на мить зупинялась і припадала до землі, потім знову схоплювалась і вирушувала далі. Нарешті вона докотилася до генерала і, вдарившись об його коліно, розпласталася на землі, саме біля його ніг. Генерал уже був замірився, щоб ногою одкинути од себе геть цю покинуту кимсь газету, як зір його зупинився на одному з чорних наголовків, де він почитав українською мовою:

„Осиковий кілок у черево пана Жмута-Жмутовського“.

Прочитавши цей наголовок, генерал страшенно здивувався: в далекій од України Франції, на березі Сени, валяється більшовицька та ще й українська газета, а в цій газеті згадано його, поміщика Жмута-Жмутовського. Звідки б вона могла тут узятися? Генерал позирнув навколо, чи ніхто за ним не слідкує, і з якимсь особливим острахом, ніби щось заразливе, взяв газету до рук, розгорнув її, розгладив у себе на колінах і, знайшовши очима знайомий йому наголовок, заходився в тому місці читати. Перед його очима, наче степові коники, застрибали дрібні

літери, чорними червяками заворушилися цілі рядки, а з струнких шпальт газети на нього дивилися обличчя знайомих йому людей. Коли він читав, лице йому навперемінку то блідло, то рожевіло, то ставало раптом веселим і задоволеним. І знову під впливом прочитаного в газеті генерал, звичайно — думкою, кидав ловити горобці, сидлав білого, як у генерала Скобелева, коня, брав до рук зброю і, розмахуючи гострою шаблюкою, мчав просторами Європи й Азії, голосно вигукуючи:

— Ще є порох в наших порохівницях!..

III

Генеральша кілька разів виходила на ганок будинку, де мешкали Жмути-Жмутовські, подивитись, чи не вертає її Іллюша з свіжими горобцями. У неї на кухні вже давно були наготовані всі причандали, щоб патрати горобці, а генерал все не йшов та не йшов. Чекаючи на чоловіка, генеральша чи не вдесьте гортала куховарську книгу професорки кулінарії Жанни де-Фря, де перечитувала рецепти всіляких культурних страв. Про які тільки страви не писалося в цій книзі: і про поприкаш з курчат, і про смажене порося, і про маринованого зайця, і про інші смачні речі, яких генеральша давно вже не куштувала. Дочитавшись до фаршированого індики, що його, за професоркою кулінарії, начиняють фаршем з рису та кишмишу, генеральша не втрималась і тяжко зітхнула.

— Господи,— прошепотіли її висхлі уста,— фарширований індик і — горобець! Колишнє наше життя і — теперішнє!..

В цей самий мент двері одчинилися, і до кімнати, з порожньою сіткою в руках, увійшов генерал. Побачивши засмучену дружину і гадаючи, що вона сумна через нього — не приніс горобців! — генерал відразу ж заходився розважати її.

— Не сумуй, Сусанно,— говорив він генеральші,— я приніс тобі щось краще від горобців. Ось маєш газету, де написано про наш маєток.

Почувши таке і побачивши в чоловікових руках газету, генеральша звернулася до нього з запитаннями:

— Де ж ти її, Іллюшо, взяв? Що в ній пишуть про наш маєток? Мабуть, ті бандити і трупи наших батьків повикопували з землі, не то щоб уціліти нашому маєткові?..

— Ні, ти, Сусанно, на цей раз помиляєшся,— відповів генерал.— Написано в цій газеті для нас з тобою хороше, хоч газета ця і більшовицька. А знайшов я цю газету на березі Сени, певно, хтось с редакційних робітників її там залишив. Слухай-но, що я тобі прочитаю.

Генерал поклав газету на стіл, сам сів на стілець, нахилився над газетою і, водячи по-під рядками пальцем, ніби учень першої громади, голосно читав. Читаючи, генерал виразно вимовляв кожне окреме слово, дотримувався павз на розділових знаках, деякі слова особливо підкреслював, навіть по кілька разів повторював їх. З усього було видно, що поспішати йому нема куди, а насолоду з цього читання, видимо, генерал мав немало.

У чималенькому газетному нарисі роз'їздний кореспондент газети, на прізвище — Петро Жовтневий, розповідав про комуну „Радянський Сніп“, що утворено її було в колишньому маєтку генерала Жмута-Жмутовського. В нарисі особливо підкреслювалося той факт, що члени цієї комуні — майже виключно колишні генералові наймити. Захопившись побутом комуні, кореспондент перелічив чисто всіх комунарів, називаючи їх на прізвища, і навіть розповів про те, хто з них і де тепер мешкає. В нарисі, між іншим, говорилося:

„...приміром, колишній генералів коваль, комунар Петро Пухкий, — до речі, один з теперішніх проводирів комуні, — тепер він мешкає в генераловому кабінеті. Колишній генералів воловник, Федір Квітка, улаштувався з своєю сім'єю в генеральшиному будуарі. А колишня генералова куховарка, Химка Довга, оселилася в генеральшиній опочивальні“.

Закінчував кореспондент свого нарису загальними відомостями про не аби-який добробут комуні „Радянський Сніп“:

„... Ниви цього року в комунарів — як море, в дворі — цілі табуни домашньої птиці, в саду — сотні тон садовини, в ставі — повнісінько риби... Отак колишні панські наймити, згуртувавшись в єдину трудову сім'ю, забили осикового кілка в черво панна Жмута-Жмутовського“.

Коли генерал закінчив читати нарису, генеральша, не маючи змоги втриматись, тихо заплакала. Сльози прозорим намистом котилися по її зморщених щоках, худі плечі здригались, а на грудях їй тримтіли складені навхрест руки. Генерал залишив на столі газету і кинувся заспокоювати генеральшу.

— Не плач, Сусанно...

— Як же мені не плакати, Іллюшо, — захлиналась генеральша, — коли мені така образа, така зневага. Я тут мешкаю мало не в хижці, а там куховарка Химка Довга вилежується в моїй опочивальні. Ми з тобою тут бридкими горобцями живимось, а там усілякі грабіжники споживають наше добро...

Далі генеральша не могла говорити: сльози душили її. Схилившись на руки, вона голосно ридала на всю кімнату, а генерал весь час стояв біля неї, лагідно погладжував їй голову і не кидав заспокоювати її:

— Заспокойся, Сусанно! Одержавши таку радісну для нас звістку, нам не плакати, а сміятись треба. Аджеж, як видно з газети, в нашому маєтку господарюють не розбишаки-більшовики, не їхні комісари, а наші люди — наші, Сусанно, люди! — і живуть вони там тимчасово, доки ми з тобою туди не повернемось. Вони всі, певно, пам'ятають нас, шанують наші імена і, коли б знали, де ми, то, може б, і допомогли нам. Чула Петро Пухкий у них там за начальника. А той Петро Пухкий, я його дуже й дуже добре пам'ятаю, слухняна й поважна людина. Його на більшовика не перевернути і за тридцять років. Заспокойся, Сусанно. Я тобі говорю, що ще є порох у наших порохівницях!..

Коли генеральша трохи заспокоїлась, генерал сказав їй, що він зараз же, ні хвилини не гаючись, сяде писати до своїх людей листа. Це, мовляв, велике щастя, що до його рук потрапив саме цей примірник більшовицької газети. Тепер генерал, він цього певен, запровадить постійне листування, коли не з цілою комунною, то, принаймні, з Петром Пухким. Генерал навіть натякнув на те, що їхнє життя незабаром може поліпшати, і тоді вони від горобців перейдуть до більш культурного м'яса. І коли генерал сів до столу, щоб писати листа, генеральша, тепер уже зовсім весела, сказала йому:

— Вітай, Іллюшо, і від мене наших людей і напиши їм, що я їх усіх що - дня згадую.

IV

Одержавши з пошти закордонного листа, комунари комуні „Радянський Сніп“ були з того надзвичайно здивовані. Лист як лист — у чотирьохкутному конверті, чепурно заклеєний, з маркою, але на конверті аж дві адреси стоїть: одна — українською мовою, а друга — якоюсь чужоземною, комунарам незрозумілою. Написана українською мовою адреса говорила за те, що лист потрапив до рук адресата, але чужоземна адреса збивала комунарів з пантелику і навіть до деякої міри турбувала їх.

— Чорт його зна, — гомоніли проміж себе здивовані комунари, — може цього листа надіслано нам, а може й не нам. Загряницею ми, здається, ні з ким не сваталися. Може тут якась помилка, або що. Хто б же це нам прочитав, що воно отам на конверті по-загрянишному надряпано?..

Розмов з приводу одержаного листа точилось багато. До червоного кутка, а було це вечірнього часу, зібралися майже всі комунари. Кожному з них цікаво було довідатися, хто ж воно є такий за кордоном, що знає про існування на Радянській Україні комуні „Радянський Сніп“, і яку він має до них справу. Посипались, як водиться, різні здогадки. Хтось з комунарів подав думку, що це, мабуть, Форд з Америки надіслав до них листа, щоб вони купили у нього трактора „Фордзона“. І слідом за цим комунаром цілий гурт почав перекидатися різними дотепами та жартами з приводу одержаного ними листа.

— А може президент Німеччини, генерал Гінденбург, хоче презентувати нам племінного бугая на розплід!..

— Ні! Це, мабуть, Чемберлен пропонує нам купити у нього англійського рисака!..

— А може пан Пілсудський, прошем пана, воєнного ультиматума нам надіслав!..

Петро Пухкий, що сидів за столом і тримав в руках щойно одержаного листа, підвівся із свого місця, підніс до гори руку і закликав комунарів до порядку. Далі нагадав їм, що в їхній комуні є член комуні Максим Сорока, який аж три роки пробув у німецькому полоні. Чи не втне, часом, він по-чужоземному?

— А гукніть -но сюди, хлопці, Максима Сороку!..

Покликали Максима Сороку, дядька літ за п'ятьдесят, з лопаткуватою бородою і з кривулястим шрамом на лівій щоці. Максим Сорока був уже улігся спати; лице йому було пом'яте, права брова розкуйдовдилась і звисла над оком, а комір сорочки був зовсім розстебнутий. Довідавшись, для чого його кликано, Максим Сорока пропхався до столу, взяв до рук листа і почав пильно його розглядати. Розглядав він листа з усіх боків: на марку придивлявся, на поштовому штампі зупинявся, адресу кілька разів брався читати. А з усіх боків тиснулися комунари: кожному кортіло почути, як Максим Сорока, їхній же таки комунар, читатиме „по-загряниському“. Та нічого з того не вийшло: Максим Сорока так само, як і всі інші, що тут на цей час були присутні, не зміг прочитати написаної чужоземною мовою адреси. Він, кінець -кінцем, повернув листа Петрові Пухкому і сказав:

— Якби печатне, то я б і по-німецькому прочитав, а писаного не втну. Може, тут по-німецькому, а, може, по-французькому...

Сказавши це, Максим Сорока одступився назад від столу і там став, бажаючи, очевидно, дочекатися, що комунари далі робитимуть з цим загадковим листом. Петро Пухкий ще якусь хвилину покрутив листа в руках, кілька разів скинув очима на комунарів, далі сказав, звертаючись до гурту:

— Що ж, розпечатаємо, хлопці,— та й кришка!

— Розпечатаємо!— ревнули комунари.— З листа, якщо він по-нашому написаний, про все довідаємось...

Петро Пухкий посміхнувся на голосну ухвалу комунарів, далі поставив листа насторч і, притримуючи лівою рукою, двома пальцями правої руки заходився дерти ріжок конверта. Потім здавив конверта так, що він став схожий на широку рурку, і дістав з нього густо списаного папірця. Комунари тісним колом потиснулися до столу, весь час не спускаючи своїх очей з загадкового листа. Як сам Петро Пухкий, так і кілька чоловіка комунарів, які стояли близько біля столу, відразу ж запримітили, що листа було написано українською мовою.

— По-нашому написано!— посміхнувся Петро Пухкий, розгортаючи листа.

— По-нашому? Ану, читай, Петре! Читай, що воно там пишеться,— заворушилися комунари, і чим раз сильніше тиснулися до столу.

І ось Петро Пухкий взявся до листа, а комунари тим часом всі вшухли, боячись не дочути бодай одного слова. Цікаво ж бо було всім їм довідатися про лист: може й справді Форд з Америки написав до них про трактора, або Гінденбург з Німеччини—про племінного бугая, чи Чемберлен з Англії—про рисистого жеребця.

Спочатку в кімнаті стояла цілковита тиша і лише басистий голос Петра Пухкого, ніби той крилатий птах, літав аж попід стелею, шукаючи собі виходу. Але з часом увага комунарів захиталась: вони почали один на одного зиркати, посміхатися, підморгувати і тихо шептатися. А коли Петро Пухкий дочитав листа до кінця, і комунари довідались, хто

написав до них цього листа, голосний регіт розлігся на всю кімнату. І тут же комунари один зоперед одного загули:

— Читай, Петре, ще раз! Читай!

Петро Пухкий прочитав листа ще раз.

„Любі наші люди!

Насамперед щиро вітаємо вас усіх і бажаємо вам, щоб господь бог продовжив вам вашого віку. Ми з її превосходительством живі й здорові, чого й вам усім бажаємо, а перебуваємо ми тепер в Паріжі, в столиці Франції. Довідавшись про те, що ви, колишні наші наймити, господарюєте тепер у нашому маєтку, ми надзвичайно зраділи з того. Надалі ми будемо цілком спокійні за свій маєток, бо знаємо, що ви доглянете його, як слід. Живіть собі на здоров'ячко, почувайте себе в нашому маєтку, як у себе дома і дбайте за нього. Дбайте за добрий обробіток землі, ремонтуйте будівлі, не запускайте саду, що - року міняйте воду в ставі, одне слово, пильнуйте всього, щоб ми, повернувшись додому, застали свій маєток у належному порядку. Як нам відомо, цього року в нашому маєтку всього є досить: наші поля дали вам добрий урожай, у нашому дворі — повнісінько птиці, в нашому саду — сотні тон садовини, наш став — кишить рибою. Всими цими добрими ви користуєтесь безплатно. Користуйтеся ними й надалі безплатно, але й за нас просимо не забувати. Ми з її превосходительством, через наших і ваших ворогів — більшовиків, опинилися в такому скрутному стані, що живимося — чим би ви гадали? — гороб'ячим м'ясом! Візьміть ви це на увагу і що - місяця надсилайте нам грошову допомогу, карбованців, так, по 200 — 300 на місяць. Адресу свою, куди треба надсилати належні нам гроші, до цього додаємо. На прощання, цілуємо вас усіх, як своїх рідних братів і сестер.

Генерал Жмут - Жмутовський з дружиною“.

Ще й утрете заслухавши генералового листа, комунари до-схочу реготалися як з листа, так і з самого генерала. Лист той ходив із рук до рук: кожному з комунарів хотілось на власні очі побачити, як саме пише колишній їхній пан, що до революції, визискуючи їх, мало не в молочних ріках купався, а тепер десь у далекому Паріжі живиться брідкою гороб'ятиною. Але найбільш обурювало, а разом з тим призводило до сміху всіх те, що пан у своєму листі з таким панським гонором і самовпевненістю підкреслював: „наші поля“, „наш двір“, „наш сад“, „наш став“, так, ніби він останні десять років перебував не на еміграції, а в закордонній командировці. А коли комунари насміялися вдосталь з генералового листа, Петро Пухкий подав пораду:

— Сміх, хлопці, сміхом, а належну відповідь генералові треба дати.

— Як же ми йому, гадові, відповімо, коли ми не вміємо написати по-загряниському адреси? — обізвався колишній генералів воловник Федір Квітка, а його думку підтримали ще кілька голосів.

— Це - пустяк! — відповів через стіл Петро Пухкий. — Я завтра буду в місті, там про все довідаюсь. А зараз, хлопці, давайте оберемо трійку, яка б склала листа до пана - генерала і зачитала б того листа на загальних зборах нашої комуни.

— Правильно! — загули з усіх кутків комунари. Всією комуною дамо панові відповідь.

— Я, товариші, пропоную до трійки обрати таких комунарів: Охріма Зубенка — він у нас редактор стінної газети, навіть вірші вміє писати, — Семена Супоню — він розбірливо пише, і Терентія Швигалку — у нього є кебета до малювання, — може генеральші якусь квіточку в листі намалює. Згода, товариші?

— Згода!.. — цілою кімнатою гаркнули комунари і, ще й далі розмовляючи про генералів лист, почали розходитись до своїх кімнат на нічний спочинок.

V

В день Іллі - пророка до генерала Жмута-Жмутовського, щоб привітати його з днем янгола, поприходили його близькі друзі й приятелі, теж білі емігранти. Були це здебільшого старезні дідугани, що їм ще тридцять років тому почали облазити голови й посивіли бороди. Кожен з них колись був військовим, зодягався в блискучий мундир, носив на грудях цілий іконостас найрізноманітніших орденів, а тепер, на десятому році еміграції, вони на вулицях вишуканого Паріжу доношували давно вже злиняле сукно зі своїх військових мундирів. Але іменинник ще й сьогодні був зодягнений в справжній генеральський мундир, що його йому пошив року 1913-го (до дня трьохстоліття дома Романових) відомий у Києві кравець військового одягу Ісак Мойсеевич Рубчик. Колись цей мундир мав на собі два ряди золотих гудзиків, на яких виблискували двохголові орли, а тепер, замість золотих гудзиків, — стирчали дві поїрвлених булавки, що ними генерал застібав свого мундира.

Гості разом з господарями сиділи за невеликим столом, пили розведене кип'яченою водою бургундське вино і закушували гороб'ячими котлетами, що їх делікатна господиня видавала за голуб'ячі. Розмови тут точилися на найрізноманітніші теми. Спочатку говорили про дорожнечу харчових продуктів в крамницях Паріжу, далі згадали про новий англійський дредноут, що його Англія тільки цими днями спустила на воду, по тому поговорили про американське золото, що ніби за останній час мало тенденцію повертатися до європейських банків, а наприкінці перейшли до найактуальнішої для них теми — до питання про самолівідацію більшовиків. І більшість присутніх чи не в тисячний уже раз намагалися переконати один одного в тім, що більшовики таки дійсно наближаються до самолівідації, про що, мовляли, свідчать нелади всередині їхньої партії. І найретельнішим прихильником такої думки був сам іменинник. Він, будиши напідпитку — хіба такому шкарбунові багато треба? — випростував свою згорблену спину, бив себе кулаками в груди і вигукував до гостей хрипким голосом:

— Панове! Присягаюсь вам, панове, що ще є порох у наших порохівницях! Історія, панове, працює за нас і на нас. Услід за Маратами небезпременно йдуть Наполеони Бонапарти. Так було, так є і так буде надалі. Наше теперішнє завдання — зав'язувати зв'язок з нашим селом. На селі нас знають, пам'ятають і чекають на нас. З селом, без більшовиків, ми договоримось... Я, панове маю факти...

Генерал хотів уже був шурхнути рукою до шухляди, щоб дістати звідти газету, де було написано про його маєток, як у двері постукали і подали генералові листа. Зиркнувши на конверт, де рябіла чорним атраментом написана адреса, генерал раптом увесь випростався, ніби на сорок років помолодшав, груди йому сповнилися почуттям радощів, а під кошлатими бровами горделивим посміхом затримтіли генералові очі. Генерал так сильно зрадів з прочитаного ним на конверті, що якусь мить нерухомий стояв біля порогу і зачаровано дивився на адресу. Та й як же йому було не радіти, коли цей лист був з України, від його колишніх людей, і заадресовано цього листа було не „череватому буржуеві Жмутові-Жмутовському“, не „білогвардійській наволочі“, не „гнобителеві трудящого народу“, а, як і годиться на думку генерала:

„Його превосходительству
генералові Жмутові-Жмутовському“.

Генерал на радощах ладен був цілувати цю милу адресу і виголосити на честь своїх колишніх людей голосне „ура“. Легкою ходою пішов він до столу, сів на своє місце, поклав перед собою на стіл листа і, бадьоро крутнувши обома руками свої руді від тютюнового диму вуса, звернувся до своїх гостей:

— Оце зараз, панове, я ще раз переконався, що ще є порох у наших порохівницях. Ви бачите цього листа? — Він узяв листа до рук і підніс його догори. — Цього листа, панове, надіслав мені не король Англії, не президент Америки, не папа римський з Ватикану, надіслали його мені з України мої люди, мої колишні наймити. Вони мене пам'ятають, вони мене поважають... Ось, прочитайте но, прошу вас, як мої люди мене величають.

Генерал, увесь радісно хвилюючись, протягом кількох хвилин демонстрував перед присутніми зворушливу для нього адресу. Тримавши добре напханого папером конверта в лівій руці, нігтем указового пальця правої руки він водив під словами „Його превосходительству генералові Жмутові-Жмутовському“, що, на генералову думку, говорили про не аби-яку приязнь і повагу до нього з боку його колишніх наймитів. Разом з цими чотирма словами для генерала воскресала вся колишня Росія. Генерал відразу ж заходився розповідати гостям за нарисом про його маєток у більшовицькій газеті, яку він знайшов на березі Сени. Розповів також генерал і про свій лист до комунарів, де він просив своїх колишніх наймитів допомогти йому грошима. Разом з цим генерал висловив догадку, що в цьому туго напханому конверті повинні бути паперові гроші.

— Я гадаю, — казав генерал, — переказати на мою адресу грош більшовики їм не дозволили. Ну, мої люди, певно, ризикнули надіслати гроші звичайним листом. На кордоні могли розпечатати листа і затримати гроші, а могли й спіймати гаву. Мабуть, Петро Пухкий, мій колишній коваль, а тепер начальник комуни, подбав за нас з її превосходительством.

Коли гості почули, що в цьому череватому конверті, який зараз лежав перед ними на столі, можуть бути гроші, кожен з них почав ближче присовуватися до генерала, а очей своїх вони не спускали з конверта. Їм усім в цей час здавалося, що за хвилину генерал розпечатає конверта, дістане звідти кілька десятків тендитних кредиток і заходиться по-приятельському обділяти їх коли не американськими доларами, то, принаймні, радянськими червінцями. Колишній полковник, з вусами царя Олександра II, що сидів поруч іменинника, не втримався, і шепнув генералові на вухо:

— В такому разі не одмовте, ваше превосходительство, позичити хоч одного долара...

— Розуміється, розуміється, — кивнув до нього генерал і, взявши до рук листа, заходився дерти крайок конверта. В цей час він був у такому піднесенні, що зовсім забув про те, що вже десять років, як він ніякий поміщик, і що вже кілька років живиться гороб'ячим м'ясом.

— Раз! — по-військовому, ніби подаючи команду, гукнув генерал і потягнув з конверта багато разів складеного аркуша білого паперу.

Настав, і не тільки для генерала з генеральшою, а й для всіх присутніх, найважливіший момент: от-от з розгорнутого аркуша паперу повинні були посипатися на стіл американські долари, чи радянські червінці. Аджеж не дарма на конверті названо генерала „його превосходительством“. І кожен з гостей, хто мав на терені радянської країни маєтка, заздрили на генерала Жмута-Жмутовського. Очі їм усім якось дивовижно горіли, шиї витягувались, а в горлянках кожному снували ковтки настирливої слини. А генерал поволі розгортав виїнятого ним з конверта аркуша, ніби навмисне розтягуючи цей радісний для нього час. Та ось раптом усі побачили, як генералові пальці розгорнули папір, розправили і — що б же це значило? — впустили його на стіл. А сам генерал всією постаттю захитався, зчервонів увесь від потилиці до гострого кінчика носа і ніби здерев'янів. Гості всі, а з ними й генеральша, підвелися зі своїх стільців і не то з острахом, не то з великим зацікавленням позирнули на разісланий на столі аркуш паперу. Від того, що вони побачили на тому папері, декому з них, як і генералові, зчервоніли обличчя, дехто болісно скривився, полковник, що сподівався позичити в генерала грошей застогнав з несподіванки, а генеральша голосно скрикнула і затулила лице, руками.

Тим часом з мовчазного аркуша на них дивилась велетенського розміру дуля, що її було намальовано за всіма правилами натуралістичного мистецтва, а внизу, під дулею, пишався старано виведений напис:

„Його превосходительству генералові Жмутові-Жмутовському з його вірною дружиною — від членів комуни „Радянський Сніп“.

РОЗМОВА З МАЛИМ МИХАСЕМ

Ярослав Гашек

Оце вже чотирі місяці сиджу я у в'язниці, а ще й досі не признався, що власне зробив я зі своїм малим племінничком, чотирьохлітнім Михасем Кнопером.

Боюся, що коли б розповів, де я його залишив, так знов би не відчепився від нього, коли б його знайшли. Знаю, що першим його запитанням було б: „Чому“.

Понад чотирі місяці тому пообіцяли якось Михасеві його батьки, що з ним піде у проходку його дядько, цеб-то я. Хочеш — не хочеш, мусів я з ним іти, запевнивши бідолашних батьків, що я цього хитрого хлопчину приведу назад цілого.

Також і йому одразу, щойно ми вийшли з дому, сказав:

— Держися, хлопче, за мою руку, щоб з тобою часом чого не трапилось.

— А чому зо мною має щось трапитись?

Цим питанням відразу ж заскочила мене оця хитра дитина.

— Бачиш Михасю, могли б скажемо тебе переїхати.

— А чому власне мене переїхали б і чому тебе не переїдуть?

— Бо ти маленький!

— А чому я маленький?

— А тому що ти маєш лише чотирі роки!

— А чому мені лише чотирі роки?

— А тому, що тобі не має ще п'яти!

— А що як би мене було п'ять?

— Так був би на рік старшим!

— А що то визначає „старшим“?

— Бачиш он там та пана є старша!

— А чому, кажеш, дядечку он там та?

— А тому що не ця, що йде ось напроти!

— Як це не ця?

— Знаєш що, Михасю, краще мовчи!

— А чому краще мовчати?

— А ось чому,— і я вдарив його по потилиці. Хлоп'я почало ревити і тоді я йому сказав:

— Та годі вже, не реви.

Воно втерло рукавом оченята і запитало мене невинно:

— Чому не маю ревити?

— Тому що ти мужчина!

— А чому я мужчина?

— Бо не дівчина!

— А чому не дівчина?

— Тому, люба дитинко, що ти носиш штанці, а про інше довідаєшся, як підростеш.

— Ти також носиш штанці, дядечку?

— Адже ж бачиш, Михасю!

— Чому дядечку ти також не хлопчик, як і я?

— Бо вже виріс!

— І я так само виросту?

— І ти виростеш. А тепер держи язика за зубами.

— А чому маю держати язика за зубами?

— Бо я тебе вкину до річки.

— А я був би дуже радий з цього.

Тепер прийшла моя черга питати.

— А з чого б ти радів Михасю?

— Бо робив би з себе пароплавчик!

— А як би ти робив з себе пароплавчик?

— Я б пихкав, а по мене лазили б люди й звонили б. Я б робив пароплавчик „Хух-ля“ і випльовував би вогонь!

Несподівано він звернув свою увагу на чоловіка, що поливав вулицю.

— Нащо отой-во поливає вулицю?

— Щоб змити порох.

— А чому він нас не полле?

— Бо не сміє.

— А чому би не смів?

— Тому, що попсував би нам одяг.

— Чим попсував би нам одяг?

— Ну... водою племінничку.

— Чому водою?

— Бо поливає водою, а не пивом.

— А чом не поливає пивом?

— Тому, що сп'янів би сам.

— А чом би він сп'янів. Ти також буваєш п'яним, про це мама казала... А чому ти свиня, дядечку?

— Цього ти не розумієш, Михасю, але тепер вже мовчи, бо я тебе справді битиму.

— А за що ти мене битимеш?

— Щоб ти мене не ображав.

— А чом би я тебе не міг ображати, коли у нас дома тебе так ображають?

— Але це негаразд з їхнього боку.

— І з твого боку це так само негаразд.

Я знову дав йому під потилицю. Він ані оком не моргнув, а лише промовив:

— Я не смію плакати. Правда ж дядечку. Ти також не плачеш, коли тебе тітка б'є. А за що вона тебе б'є?

Дав я йому стусана в спину. На хвильку замовк, а потім знову, як ні в чому не бувало.

— Чому оті будинки не мають дверей ззаду, а мають їх як раз отут?

— Тому, що туди ніхто б не зміг ходити.

- А чому туди мусять ходити?
- Бо там мешкають.
- А чому там мешкають?
- Бо мусять.
- А чому мусять?
- Бо не бажають спати на вулиці.
- Чому не бажають спати на вулиці?
- Бо порядні люди.

Замовк, а потім сказав:

- Але ж ти, дядечку, тут не мешкаєш?

І посипалися знову запитання, як горох із мішка: „Чому на дерево кажуть дерево, чому оте дерево має гілля вгорі, чи не можна з дерева дмухати баньки як з мила, чому баньки лопаються, чи був би я подібний до баньки, як би теж лопнув — при цьому хлопець просив мене, щоб я для зразку лопнув за рогом.

Побачивши пса він питав мене, чому той пес не кішка. Одержав знову по потилиці. Невелика павза. В його головці тим часом народжувалися нові запитання:

— Чому дядечку з ангола - хранителя не роблять пиріжків, чому я спітнів, чому дядечку коли тобі гаряче, ти не висолоплюєш язика як пес, чому я ані пес ані слін, нащо ти маєш пику, дядечку?

Ми проходили повз вокзал залізниці. Повний одчаю я запитав його:

- Чи не хтів би ти поїхати до Угорщини?

- А чом би я хтів їхати до Угорщини?

— Ну хоча б тому, що я купив би тобі квитка і ми поїхали б гарненько разом, розумієш машиною.

Він від радості заплескав у долоні і закричав:

- Я буду так само пихтіти як паротяг?

- Пихти, пихти хлопчику.

- Я і пару пускатиму?

— Роби що хочеш, Михасю.— І я купив два квитки до Пушта - Мад'ярад в напрямку Фюцес - Гіармата на останню станцію серед великого степу. Підкреслюю, що ця хитра дитина весь час питала:

- А коли вже приїдемо, коли ти мене висадиш, дядечку?

Кінець - кінцем дочекалися. Йшли ми зі станції степом понад 1¹/₂ дні, а там серед степу я сказав Михасеві, щоб він почекав на мене.

- Чому я маю чекати, дядечку?

— Через те, що ти такий умник, — відповів я і швидко тікав від нього. Позад себе чув лише дитячий голосок: — „Чому ти тікаєш, дядечку?“. А за хвилинку після цього:

- „За що мене кусає комашня, дядечку?“

Така оце моя сповідь.

Переклав з чеської Б. Наміс